

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2018

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 8.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihleswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa).
- Loko mukamberiwa a tirhisa marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile/tikisiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyika yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona NA/KUMBE nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Hileswi a va tekile nkarhi wo leha va nga kumi n'wana.√ (1)
- 1.2 Xikwembu./A.√ (1)
- 1.3 Hileswi Nxwelo a a hamba a huma na yena masiku hinkwawo loko a ya pfula xitolo kutani yena a a ehleketa leswaku u ya exikolweni.√√ (2)
- 1.4 Havambirhi a va kucetelana ku yiva.√√ (2)
- 1.5 Swi hi kombisa leswaku i munhu wo pfumala vutihlamuleri hikuva endlelo ra yena ri endlile leswaku n'wana wa yena a nga vi na mahanyelo ya kahle leswi eku heteleleni swi n'wi nghaniseke ekhomyeni.√√ (2)
- 1.6 Loko a ri na vanhu a a tshamela ku tibuma a ku u na mali./Loko va le xikolweni va n'wi byela leswaku n'wana wa yena Nxwelo a nga yi kahle exikolweni, a a va byela leswaku hambiloko a nga dyondzangi a nge xaniseki hikuva mali yi tele eka yena.√√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

- 1.7 1.7.1 Ku herile malembe yo tala/ya khumembirhi Somisa na Bobo va nga si kuma n'wana.√
- 1.7.2 Bobo a a ri na mali yo tala./Bobo a a fumile./Bobo a a ganyile.√ (2)
- 1.8 A a fanele ku va a nga n'wi yimelelangi loko a dyoherile vanhu kambe a a fanele a n'wi komba mahanyelo lamanene leswaku a ta hanya vutomi lebyinene.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.9 Hileswi n'wana wa yena Nxwelo a hundzeke emisaveni a ri eku yiveni exitolo xa yena.√√ (2)
- 1.10 U hi lemukisa hi khombo leri nga vaka kona loko vatswari va nga swi koti ku tshinya vana va vona.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.11 I mutswari loyi a nga na vutihlamuleri, loyi a solaka vubihi lebyi nuna wa yena Bobo a byi endlaka byo yimelela n'wana hambiloko a dyohile./I mutswari loyi a nga na vutihlamuleri.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Eka xitshuriwa xa B movha wu chayisile muchini wo teka/veka mali.√√ (2)
- 1.13 Ku nga va ku ri ku va muchayeri a pyopyiwile./Ku nga va ku ri ku va muchayeri a chayela hi rivilo ra le henhla swinene./Ku nga va ku ri ku va muchayeri a nga landzeleli milawu ya le magondzweni./Swigevenga swi nga va swi chayisile muchini wo teka/veka mali (ATM) hi vomu leswaku swi ta yiva mali.√√ (2)
- 1.14 Mukamberiwa u ta nyika matitwelo ya yena. Xikombiso: Swa ndzi chavisa hikuva swi nga endleka vanhu lava a va ri endzeni ka movha va vavisekile/hundzile emisaveni.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.15 Eka switshuriwa haswimbirhi ku humelerile makhombo ya mimovha leyi chayiseke swo karhi.√√ (2)
- 1.16 Eka xitshuriwa xa A vanhu lava khumbekeke eka khombo leri va tiveka, i Nxwelo na Dledlele naswona va hetelerile va lova kasi lava khumbekeke eka khombo leri humeleleke eka xitshuriwa B a va tiveki na makumu ya vona a ma hlamuseriwangi./Eka xitshuriwa xa A ku chayisiwile xitolo kasi eka xitshuriwa xa B ku chayisiwile muchini wo teka/veka mali (ATM).√√ (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Ku papalata ku lomba mali u ri hava xivangelo.√ Mali yi nga hlayisiwa hi ku dya ekaya namixo ematshan'weni yo xava endleleni.√ Ku tirhisa nongonoko wa leswi faneleke ku xaviwa i swa nkoka.√ Timboni ti fanele ku lumekiwa ntsena loko swi fanerile.√ Vatswari va fanele ku tirhisa mali hi ndlela ya vutihlamuleri loko va lava ku tsakisa vana va vona.√ Munhu u fanele ku xava switirhisiwa leswi tiyeke leswaku a nga tshameli ku xava.√ Ndlela yin'wana yo hlayisa mali i ku pimanisa minxavo ya switirhisiwa emavhengeleni yo hambanahambana.√ Makhadi ya swikweleti ya fanele ku tirhisiwa ntsena loko swi boha.√

[Ntsengo wa marito = 87]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA

	MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1.	U kuma munhu a tinghenisile eka valombisi va mali ku ri hava xivangelo xa nkoka.	1.	Ku papalata ku lomba mali u ri hava xivangelo.√
2.	'Loko munhu a nga si ya entirhweni i swa nkoka ku fihlula leswaku a ta va na matimba ya siku leswi nga ta endla leswaku a kota ku papalata ku xava swakudya swo durha swa nanhlikanhi'.	2.	Mali yi nga hlayisiwa hi ku dya ekaya namixo ematshan'weni yo xava endleleni.√
3.	'Loko a lava ku xava swilo swo karhi, swi kahle leswaku a tidyondzisa ku tirhisa nongonoko wa leswi a lavaka ku xava swona, handle ka swona a nga kumeka a ri endzingweni wo tirhisa mali eka swilo leswi a nga swi kunguhatelangiki'.	3.	Ku tirhisa nongonoko wa leswi faneleke ku xaviwa i swa nkoka.√

4.	'Timboni ta le kaya ti fanele ti timiwa loko munhu a ya etindhawini to karhi hambu ku ri ku huma ekamareni ra yena a ya tshama eka rin'wana. Leswi swi pfuna ku ehlisa nxavo wa gezi'.	4.	Timboni ti fanele ku lumekiwa ntsena loko swi fanerile.√
5.	'Loko munhu a lava ku tsakisa vana va yena hi ku va humesa va ya etindhawini to karhi u fanele ku tirhisa mali hi vukheta hikuva lexi tsakisaka vana swinene a hi mali kumbe ku xaveriwa swilo kambe i nkarhi na rirhandzu leri va ri nyikiwaka hi vatswari va vona'.	5.	Vatswari va fanele ku tirhisa mali hi ndlela ya vutihlamuleri loko va lava ku tsakisa vana va vona.√
6.	'Swi kahle ku va munhu a endla ndzavisiso loko a fanele ku xava switirhisiwa swa le kaya swo fana na michini yo hlantswa, tiayini, swigwitsirisi na tiketlele ku kuma leswi tiyeke leswi nga ta teka nkarhi wo leha swi nga si onhaka hambiloko swi durha'.	6.	Munhu u fanele ku xava switirhisiwa leswi tiyeke leswaku a nga tshameli ku xava.√
7.	'Hambiswiritano i swa nkoka ku va munhu a pimanisa minxavo eka switolo kumbe mavhengele yo hambanahambana leswaku a kuma xin'we lexi nga na nxavo wa le hansi eka swilo swo fana kutani a xava kona'.	7.	Ndlela yin'wana yo hlayisa mali i ku pimanisa minxavo ya switirhisiwa emavhengeleni yo hambanahambana.√
8.	'Swi kahle ku va na makhadi ya swikweleti kambe i swa nkoka leswaku munhu a ma tirhisa loko swi fanerile handle ko famba na wona kun'wana na kun'wana'.	8.	Makhadi ya swikweleti ya fanele ku tirhisiwa ntsena loko swi boha.√

[Ntsengo wa marito = 87]

Makoreketelo ya nkomiso:

Makoreketelo ma fanele ma kongomisiwa eka timhakankulu na ku papalatiwa ka timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi ndlela leyi landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7: **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

- **Maavelo ya timaraka eka ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: Nyika maraka yin'we ya ririmi.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: Nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: Nyika timaraka tinharhu ta ririmi.

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 6–7: U nga nyiki maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 1–5: Nyika maraka yin'we ya ririmi.

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**

- Vakoreketi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hi ndlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 Ku koka rinoko ra vaamukeri va hungu./C.√ (1)
- 3.2 Xi kongomisiwile eka vaxinuna lava rhandzaka ku endla vutiolori./Xi kongomisiwile eka vaxinuna lava rhandzaka mintlangu./Xi kongomisiwile eka vaxinuna√ hikuva ku kombisiwile munhu wa xinuna/hikuva ku vuriwile leswaku vaxisati a va nge swi koti ku xava teki leyi.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 3.3 Xi kombisa leswaku i vaxinuna ntsena lava nga fikelelaka ku xava teki leyi navetisiweke kasi na vaxisati va nga swi kota ku yi xava./Xi kombisa leswaku i Nike ntsena leyi nga tirhisiwaka eka vutiolori kasi na tin'wana ti nga tirhisiwa.√√ (2)
- 3.4 'Endla tano'.√ Wu kombisa khampani leyi teki leyi yi endliweke eka yona./Wu kombisa leswaku vito ra teki leyi i NIKE.√ (2)
- 3.5 Swi na nkucetelo wa leswaku vaxavi va nga ha hlweli ku ya xava hi ku chava leswaku nxavo wa yona wu nga tlhela wu ya eka wa ntolovelu lowo durha.√ (1)
- 3.6 Swi kombisa leswaku ntsengo wa teki leyi wu hungutiwile eka nkarhi wa sweswi/eka nkarhi lowu,√ leswi vulaka leswaku loko wo hlwela u nge he yi kumi hi ntsengo lowu.√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Swi vulavula hi vachayeri va mathekisi vaxisati√ naswona swi le xitichini xa mathekisi.√ (2)
- 4.2 a hi vachayeri va kahle./A.√ (1)
- 4.3 'Muchayeri wa xisati a ndzi si n'wi tshemba nasweswi!'/Swi ta lava leswaku u ndzi endla ndzi tshemba hakunene hikuva ndzi hetelerile ku khandziya thekisi yo chayeriwa hi wa xisati lembe leri nga hela.'√ (1)
- 4.4 Swi ta lava leswaku u ndzi endla ndzi tshemba hakunene hikuva ndzi hetelerile ku khandziya thekisi yo chayeriwa hi waxisati n'wexemu./N'wexemu.√ (1)
- 4.5 I ku vumba rhavi ra xitlhelelo./I ku yisa nsinya wa riendli 'twi' eka rhavi ra xitlhelelo.√ (1)
- 4.6 I ku tiyisisa/ku tshikelela mhaka leyi xivulavuri xi vulaka yona hi vachayeri vaxisati.√√ (2)
- 4.7 Wu kombisa ku chava/chuhwa loku xi nga na kona.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 A ku nga ta laveka ntiyiso-ntiyiso, ntiyiso ntsena./Ku nge laveki ntiyiso-ntiyiso, ntiyiso ntsena.√ (1)
- 5.2 Manana Rifetho, hi **khensile**√ ku tikarhata ka **n'wina**.√ (2)
- 5.3 Xi nga tirhisiwa loko munhu a hlamusela mhaka hi ndlela leyi nga twisisekiki.√√ (2)
- 5.4 Man.√ (1)
- 5.5 **Bakiti** u tthele a ya mahlweni no konanisa Hasani loko *aunt* Selina a ttherile.√√ (2)
- 5.6 Mukamberiwa u ta vumba xivulwahosi hi rito 'nsele' ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa leyi vulaka ku va munhu a ri na mona. Xikombiso:
- Nsele** lowu khulukelaka emasin'wini ya kokwana wu tele hi mati.√√
(Mukamberiwa u languteriwa ku vumba xivulwa lexi nga na rito 'nsele' lowu vulaka goji ro lahla mufi kumbe wo fambisa mati. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70